

Размещено на <http://www.allbest.ru/>

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ
АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
УДК 159.922.73.072: 053.6
19.00.07 – "Педагогічна та вікова психологія"

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ
СТАТЕВОРОЛЬОВОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ПІДЛІТКІВ**

Городнова Надія Миколаївна

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському міському педагогічному університеті імені Б.Д. Грінченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент **Сіверс Зінаїда Феодосіївна**, Київський міський педагогічний університет ім. Б.Д. Грінченка, завідувач кафедри загальної та вікової психології, ректор.

Офіційні опоненти:

член-кореспондент АПН України, доктор психологічних наук, професор **Боришевський Мирослав Йосипович**, Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України, м. Київ, завідувач лабораторії психології особистості імені П.Р. Чамати;

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник **Панок Віталій Григорович**, Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи АПН України і МОН України, м. Київ, директор.

Провідна установа: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, кафедра практичної психології, МОН України, м. Київ.

Захист відбудеться 7 квітня 2006 року о 15.30 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.451.02 в Інституті педагогіки і психології професійної освіти АПН України за адресою: 04060, Україна, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9, 5 поверх, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9.

Автореферат розісланий " 3 березня 2006 року.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради Е.О. Помиткін

Анотації

Городнова Н.М. Соціально-психологічні чинники становлення статеворольової ідентифікації підлітків. – Рукопис.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – "Педагогічна та вікова психологія". – КМПУ імені Б.Д. Грінченка, Київ, 2006.

Дисертаційне дослідження присвячено вивченню соціально-психологічних чинників становлення статеворольової ідентифікації підлітків. Проаналізовано стан цієї проблеми в сучасній психолого-педагогічній науці; подано аналіз базових понять дослідження; розроблено особистісно-гендерний підхід у дослідженні чинників статеворольової ідентифікації; виокремленні чинники становлення статеворольової ідентифікації підлітків. Експериментально досліджено роль соціально-психологічних чинників, а саме: сім'ї, школи, однолітків, профільного навчання та гендерного змісту шкільних підручників у становленні статеворольової ідентифікації підлітків. Аналіз результатів експериментального дослідження дав змогу визначити подальші шляхи формування андрогінної статеворольової ідентифікації підлітків. Розроблена та експериментально перевірена психокорекційна програма. Обґрунтовані психолого-педагогічні програми взаємодії сім'ї та школи, представлені методичні рекомендації вчителям, батькам щодо гармонійного розвитку статеворольової ідентифікації підлітків.

Ключові слова: соціально-психологічні чинники, статеворольова ідентифікація підлітків, статеве свідомість, самосвідомість, особистісно-гендерний підхід, маскуліність, фемінність, андрогінність, гендерне виховання, гендерні стереотипи педагогів, спрямованість профільного навчання, гендерна експертиза підручників, психокорекційна програма, соціально-психологічний тренінг.

Городнова Н.Н. Социально-психологические факторы становления полоролевой идентификации подростков. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – "Педагогическая и возрастная психология". – КГПУ имени Б.Д. Гринченко, Киев, 2006.

Диссертация представляет собой теоретическое и экспериментальное исследование социально-психологических факторов становления полоролевой идентификации подростков. В работе изложены результаты теоретического и экспериментального психологического исследования, в ходе которого установлено влияние социально-психологических факторов на становление полоролевой идентификации подростков. Разработан методический инструментарий для исследования проблемы.

В первом разделе изложен теоретический анализ проблемы детерминации полоролевой идентификации личности. Исследованы разные теоретические подходы к изучению данной проблеме. Подан анализ базовых понятий. Разработан личностно-гендерный подход к исследованию факторов полоролевой идентификации; выявлены такие социально-психологические факторы становления полоролевой идентификации подростков, как семья, школа, ровесники, профильное обучение и гендерное содержание школьных учебников.

Во втором разделе изложена программа констатирующего исследования, рассмотрены вопросы его методической и процедурной организации. Описаны результаты констатирующего эксперимента. Выявлены основные социально-психологические факторы, которые влияют на становление полоролевой идентификации подростков. Представлены результаты изучения гендерных особенностей семейного воспитания и его роли в становлении полоролевой идентификации подростков. Исследованы гендерные стереотипы и установки учителей, представлены результаты влияния гендерной направленности профильного обучения на формирование маскулиных и феминных характеристик у подростков. Представлены результаты гендерной экспертизы содержания школьных учебников и их влияния на половое самосознание подростков.

В третьем разделе представлена программа и методика формирующего эксперимента. Обосновываются теоретические аспекты проведения психокоррекционной работы: цель, задачи, принципы, формы; представлена программа психологического тренинга. Анализ результатов формирующего эксперимента выявил позитивные изменения в самосознании подростков, и показали позитивные изменения развития андрогинности в полоролевой идентификации мальчиков и девочек. В экспериментальных группах, в отличие от контрольных, наблюдаются значимые изменения в показателях. Полученные результаты подтвердили эффективность предложенной психокоррекционной работы с подростками. Описаны психолого-педагогические программы взаимодействия семьи и школы по вопросам гендерного воспитания подростков. Сформулированы методические рекомендации для учителей и родителей по развитию андрогинной полоролевой идентификации подростков. В выводах подводятся основные итоги теоретико-экспериментального исследования.

Ключевые слова: социально-психологические факторы, полоролевая идентификация подростков, половое сознание, самосознание, личностно-гендерный подход, маскулинность, феминность, андрогинность, гендерное воспитание, гендерные стереотипы педагогов, направленность профильного обучения, гендерная экспертиза учебников, психокоррекционная программа, социально-психологический тренинг.

N. Gorodnova. Social and psychological factors of the development of teenager sexual role identification. – Manuscript.

Dissertation for a Candidate Degree in Psychology. Speciality 19.00.07 – "Pedagogy and age psychology". – KMPU after B. Grinchenko, Kyiv, 2006.

The dissertation considers social and psychological factors of the formation of sexual role identification by a teenager. The paper presents the results of psychological research into the problem. The analysis of experimental study results enables to outline a further direction of the research. The system approach in forming teenager sexual role identification developed in the research has been tested in the

course of experiment which has confirmed the expediency of its employment. The programme of psychological correction of teenager sexual role identification has been developed and experimentally tested. The paper presents the methodological recommendations intended for teachers, parents and teenagers that deal with the peculiarities of the formation of adequate sexual role identification. The advisability and efficiency of its integration into the teaching process has undergone successful verification.

Key words: Social and psychological factors, sexual role identification, gender identity, masculinity, femininity, androginity, sexual role education, vocational training, gender stereotypes teacher, social-psychological training

Загальна характеристика роботи

Актуальність і доцільність дослідження обумовлюються трансформаційними змінами в Україні, що стосуються процесу становлення творчої, активної, самодостатньої, незалежної від статі, андрогінної особистості.

Вибраний для дослідження підлітковий вік – це час, коли суб'єкт прагне розширити й уточнити зміст свого "Я". Цей віковий період є важливим етапом становлення статевої ідентифікації, бо саме у цьому віці відбувається активне усвідомлення суті своїх ставлень до інших людей та самого себе, розширюється й уточнюється статево самовизначення. Саме у підлітковому віці, як підкреслюється науковцями, відбувається становлення статевої ідентифікації, яка є внутрішнім переживанням своєї статевої належності, набуттям гендерної ролі й уподібненням до неї, своєрідною єдністю статевого самоусвідомлення і поведінки. Підлітковий вік визначає подальший розвиток особистості, орієнтацію на справжні зразки Я-чоловіка і Я-жінки в нових змінних умовах, наповнення їх егалітарними цінностями, якими передбачено формування гендерної самосвідомості, статевої "Я-концепції" та статевої ідентифікації.

У вітчизняній науці розглядаються різні аспекти статі. Так, формуванню статевої свідомості та самосвідомості особистості на різних вікових етапах присвячені праці Т.Л. Бессонової, М.Й. Боришевського, О.Л. Кононко, Г.С. Костюка, О.Г. Сухоленої. Питання розвитку психологічної статі відображені у працях В.В. Авраменкової, Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді, А.А. Палія, Т.І. Юферової. Міжстатеві стосунки висвітлено у роботах В.Є. Каган, Я.Л. Коломінського, Л.І. Мороз. У дослідженнях Ю.Е. Альшиної, В.О. Васютинського, А.С. Воловича, Т.С. Гурлевої, І.В. Романова, В.Г. Романової вивчались проблеми статевої ідентичності підлітків.

Разом із тим, проблема чинників становлення статевої ідентифікації підлітків висвітлена недостатньо. Актуальними залишаються

питання, під впливом яких чинників відбувається становлення статеворольової ідентифікації підлітків. Традиційна система цінностей характеризується дихотомічним баченням, а нова, егалітарна, – поєднанням взаємозамінних якостей. У зв'язку з цим, особливого значення набуває вивчення ролі соціального оточення (сім'ї, однолітків, педагогів), змісту профільного навчання, змісту засобів навчання, зокрема шкільних підручників, та внутрішніх спонукань як чинників статеворольової ідентифікації особистості.

Актуальність і недостатня теоретична, методична та практична розробленість цієї проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження "Соціально-психологічні чинники становлення статеворольової ідентифікації підлітків".

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до тематичного плану наукових досліджень Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка за комплексною темою "Теоретико-методологічні основи підготовки вчителя сучасної школи" та пов'язана з темою НДР на 2005-2007 роки відділу психології трудової і професійної підготовки Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України "Розвиток психологічної культури педагогічних працівників професійно-технічних навчальних закладів", РК № 0104U010877. Тема дослідження затверджена рішенням вченої ради Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка, протокол № 1 від 4 червня 1999 р. та узгоджена у Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні, протокол № 4 від 22 квітня 2003 р.

Об'єкт дослідження – статеворольова ідентифікація підлітків.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники становлення статеворольової ідентифікації підлітків.

Мета дослідження полягає у визначенні ролі соціально-психологічних чинників та шляхів оптимізації їх впливу на становлення статеворольової

ідентифікації підлітків.

Концептуальна ідея дослідження: теоретичне й експериментальне вивчення особливостей основних соціально-психологічних чинників статеворольової ідентифікації підлітків, а також розробка та впровадження спеціального психологічного впливу, що дозволяє гармонізувати розвиток статеворольової ідентифікації підлітків в умовах сім'ї та школи.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що у становленні статеворольової ідентифікації підлітків значна роль належить соціально-психологічним чинникам, серед яких провідну роль відіграє найближче оточення (сім'я, школа, однолітки), а також особливості та зміст навчально-виховного процесу. Тому спеціально побудовані корекційні заняття можуть суттєво вплинути на зміну традиційних гендерних стереотипів та настанов учасників навчально-виховного процесу, що допоможе гармонізувати процес становлення статеворольової ідентифікації у підлітків.

Відповідно до поставленої мети та гіпотези були визначені такі **завдання** дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз процесу статеворольової ідентифікації особистості та визначити основні соціально-психологічні чинники, які впливають на її становлення.
2. Дослідити процес становлення статеворольової ідентифікації підлітків в умовах сім'ї, шкільного оточення та профільного навчання.
3. Виявити психологічні особливості сімейного виховання та його вплив на становлення статеворольової ідентифікації підлітків.
4. Вивчити зміст гендерних стереотипів вчителів та їх роль в становленні статеворольової ідентифікації підлітків.
5. Здійснити психологічну експертизу гендерного змісту шкільних підручників як важливого чинника становлення статеворольової ідентифікації підлітків.
6. Розробити та експериментально перевірити психолого-педагогічну корекційну програму з розвитку андрогінної статеворольової ідентифікації

підлітків.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: загальні психологічні принципи єдності свідомості, самосвідомості і діяльності, про опосередкування зовнішніх впливів внутрішніми умовами, про провідну роль діяльності і спілкування у розвитку психіки, викладених у працях Л.С. Виготського, Г.С. Костюка, О.І. Кульчицької, О.М. Леонтєва, Н.Г. Ничкало, В.В. Рибалка, О.Є. Самойлова, С.Л. Рубінштейна; концептуальні засади генетичної, педагогічної та вікової психології, розвитку особистості в умовах навчальної діяльності відображені у роботах таких вчених, як Г.О. Балл, Л. Божович, І.А. Зязюн, С.Д. Максименко, Т.М. Титаренко; психолого-педагогічні концепції щодо статевого та гендерного виховання, розроблені такими вченими, як В.О. Васютинський, Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді, А.А. Палій, О.І. Сечейко; розуміння ідентифікації у віковій та соціальній психології висвітлені у працях А. Бандури, О.О. Бодальова, А.Я. Варги, Е. Еріксона, Г. Теджфела, Дж. Тернера, З. Фрейда, В.О. Ядова; закономірності розвитку свідомості і самосвідомості у підлітковому віці, містяться у наукових доробках І.Д. Беха, М.Й. Боришевського, І.С. Кона, П.Р. Чамати; закономірності розвитку та становлення статевої ідентичності, розроблені такими дослідниками, як Ю.Є. Альошина, С. Бем, А.С. Волович, В.Є. Каган, Я.Л. Коломінський; психолого-педагогічні концепції розвитку гармонійної особистості, запропоновані В.Ф. Моргуном, І.П. Манохою, Л.О. Хомич; теоретичні і методичні положення стосовно розвитку особистості, що сформульовані Є.В. Єгоровою, О.М. Ігнатович, О.М. Отич, Н.І. Литвиною, Н.А. Побірченко, В.В. Синявським; принципи психологічної практики, містяться в наукових доробках В.Г. Панка, Н.І. Пов'якель, Е.О. Помиткіна, З.Ф. Сіверс, Т.С. Яценко.

Методи дослідження: для розв'язання визначених завдань використовувався комплекс методів, що зумовлені об'єктом, предметом, метою та завданнями дослідження: *теоретичні* – аналіз, систематизація й узагальнення психолого-педагогічних даних з проблеми дослідження;

емпіричні – спостереження, анкетування, бесіда, тестування, аналіз продуктів діяльності, констатувальний експеримент, що були використані з метою вивчення соціально-психологічних чинників та їх ролі у становленні статеворольової ідентифікації підлітків; *розвивальні* – формувальний експеримент, тренінг умінь та навичок розвитку андрогінності, рольові ігри, групові дискусії тощо. Обробка статистичних даних проводилася за допомогою статистичної комп'ютерної програми SPSS (версія 12).

Організація дослідження. Відповідно до поставлених завдань дослідження проводилось у три етапи впродовж 1999-2005 рр.

На першому етапі (1999-2001 рр.) дослідження проаналізовано теоретичні підходи до визначеної проблеми.

На другому етапі (2001-2003 рр.) проведено констатувальний експеримент в основних дослідницьких вибірках підлітків, батьків, педагогів. Здійснено психологічну експертизу гендерного змісту шкільних підручників.

На третьому етапі (2003-2005 рр.) розроблено та впроваджено у психолого-педагогічну практику програму тренінгу умінь і навичок формування андрогінної статеворольової ідентифікації підлітків. Здійснено порівняльний аналіз отриманих результатів, систематизовано дані, які узагальнено та оформлено у вигляді дисертації.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальною роботою було охоплено 427 учнів віком від 12 до 14 років загальноосвітніх навчальних закладів № 277, № 39, а також 124 батьків підлітків і 477 вчителів, слухачів курсів факультету підвищення кваліфікації Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка. Загальна вибірка склала 1028 осіб.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше конкретизовано* знання про соціально-психологічні чинники становлення статеворольової ідентифікації підлітків; *набули подальшого розвитку* наукові уявлення про особливості становлення статеворольової ідентифікації підлітків в умовах сімейного виховання та шкільного профільного навчання; *виявлено*

гендерні стереотипи та настанови у навчально-виховному процесі, які відтворюються через трансляцію ціннісних орієнтацій учителів; *проведено* психологічну експертизу гендерного змісту шкільних підручників з гуманітарного та природничо-математичного профілю для учнів 5-9-х класів, *визначено* психологічні умови та ефективність застосування активних форм і методів розвитку андрогінної статевої ідентифікації підлітків.

Теоретичне значення дослідження полягає у розширенні наукових знань та уявлень щодо впливу соціально-психологічних чинників на становлення статевої ідентифікації підлітків в умовах сімейного і шкільного виховання та навчання.

Практичне значення дослідження полягає в побудові системи психолого-педагогічної діагностичної і корекційної роботи з метою створення умов та оптимізації впливу соціально-психологічних чинників на становлення статевої ідентифікації. На основі даних дисертаційного дослідження розроблено та впроваджено у професійну підготовку вчителів, психологів і соціальних педагогів навчальні програми спецкурсів: "Гендерний підхід в освіті"; "Психологія статі: гендерний аспект"; "Гендерна педагогіка та психологія"; матеріали дослідження використовуються в навчальному процесі кафедри практичної психології Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка, при розробленні та проведенні практичних і семінарських занять з курсу "Загальна психологія", "Психодіагностика", "Тренінг спілкування".

Результати дослідження впроваджено в роботу Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка (довідка № 40 від 14.02.2005 р.); управління освіти Деснянської районної у місті Києві державної адміністрації (загальна довідка 4-х шкіл району № 27 від 12.10.2004 р.); в роботу Бородянського центру соціально-психологічної реабілітації населення "Довір'я" Київської області (довідка № 7 від 12.10.2004 р.).

Особистий внесок автора полягає у доповненні теоретичного аналізу проблеми статевої ідентифікації та виявленні її соціально-

психологічних чинників; у розробленні практичного аспекту проблеми; в реалізації програми психологічного корекційного впливу на розвиток андрогінної статевої ідентифікації підлітків. Наведені в роботі наукові положення та одержані емпіричні дані є самостійним внеском у розробку проблеми психологічних основ ефективного впровадження програм з гендерної проблематики у навчально-виховний процес ЗНЗ, підготовку та підвищення кваліфікації педагогів.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечуються методологічним обґрунтуванням вихідних положень; цілісною організацією дослідження; поєднанням математичних методів обробки експериментальних даних з їх якісним аналізом і достатньою репрезентативністю вибірки.

На захист виносяться:

1. Положення про детермінацію становлення статевої ідентифікації підлітків соціально-психологічними чинниками, серед яких важливу роль відіграють особливості сімейного виховання, гендерні стереотипи вчителів, спілкування з однолітками, гендерний зміст шкільних підручників та профільного навчання.

2. Принципи особистісно-гендерного підходу до вивчення та розвитку соціально-психологічної детермінації статевої ідентифікації підлітків.

3. Програма спеціально організованого психолого-педагогічного корекційного впливу, що базується на взаємодії усіх учасників навчально-виховного процесу з метою розвитку андрогінної статевої ідентифікації підлітків.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: "Сучасні напрямки психологічного консультування в системі освіти" (Київ, 2001); "Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології" (Київ, 2002); "Формування гендерного паритету" (Київ, 2002); "Психологічній службі системи освіти 10 років: здобутки, проблеми і перспективи" (Запоріжжя, 2002); "Формування

гендерної культури молоді: проблеми та перспективи" (Тернопіль, 2003); "Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві" (Київ, 2003); "Психологічні проблеми сучасної російської сім'ї – 2004" (Москва, 2004); "Особливості освіти: Проблеми, Пошуки, Досвід, Знахідки" (Київ, 2004); "Терапія душі" (Одеса, 2004); "Гендерні відносини у сучасному суспільстві: глобальне і локальне" (Санкт-Петербург, 2004); "Жінка. Освіта. Демократія" (Мінськ, 2004); "Психологія системного функціонування особистості" (Саратов, 2004); "Чоловіче і жіноче у культурі" (Санкт-Петербург, 2005); "Психологія і сім'я" (Мінськ, 2005); "Теорія і практика допомоги особистості в психологічному консультуванні і психотерапії" (Київ, 2005); на засіданнях кафедр практичної психології і загальної та вікової психології Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка.

Публікації. Основний зміст роботи відображено у 23 одноосібних наукових працях, серед яких 5 статей у наукових фахових виданнях, затверджених ВАК України, 1 навчально-методичний посібник, 3 авторські навчальні програми для студентів Київського міського педагогічного університету імені Б.Д. Грінченка, 14 публікацій у збірниках наукових праць та збірниках матеріалів конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (217 найменувань, із них 27 іноземними мовами), 4 додатків на 37 сторінках. Загальний обсяг дисертації 247 сторінок. Основний зміст дисертації викладено на 193 сторінках. Робота містить 37 таблиць на 35 сторінках з попередніми розрахунками, 14 рисунків на 12 сторінках та 7 діаграм на 4 сторінках.

Основний зміст дисертації

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано об'єкт, предмет, мету, гіпотезу, завдання, визначено дослідницькі методи, теоретико-

методологічну основу; наукову новизну, розкрито теоретичне і практичне значення роботи, наведено дані про апробацію та впровадження результатів дослідження.

У першому розділі "Статеворольова ідентифікація як психологічний феномен" викладено основні теоретичні підходи до досліджуваної проблеми у філософській, психологічній, педагогічній літературі, узагальнено здобутки вчених щодо вивчення категорії статі, розглядаються соціальні і психологічні чинники, які є важливою умовою становлення статевої ідентифікації підлітків.

У першому підрозділі представлено проблема статі і статевої ідентифікації особистості в зарубіжній та вітчизняній психологічній науці як феномену особистості. Посилаючись на дослідження зарубіжних дослідників (А. Бандура, Л. Колберг, З. Фрейд, К. Хорні, Е. Еріксон, Е. Фромм, К.Юнг та ін.) і вітчизняних (В.О. Васютинський, Т.В. Говорун, В.Є. Каган, О.М. Кікінежді, І.С. Кон, Я.Л. Коломінський, В.В. Москаленко та ін.), було встановлено, що кожна теорія відображає лише певні сторони складного процесу детермінації статевої ідентифікації. Згідно з психоаналітичною теорією З. Фрейда, характеристики маскулінної-фемінної поведінки походять від конституційної сутності дитини. В теорії К. Хорні маскулінність розглядається як ідентифікація з батьком, а фемінність – як ідентифікація з матір'ю. Спрямування статевої ідентифікації дітей за біхевіористичною схемою заохочення-покарання відбувається у батьківській сім'ї (Б. Скінер). Самовизначення, самокатегоризацію та самоідентифікацію дитини відстоюють представники когнитивно-генетичної теорії (Л. Колберг, С. Томпсон, Х. Теджфел, Д. Юлліан). Прихильники теорії наслідків акцентують увагу на спостереженні та імітації (наслідуванні) поведінки дорослих дітьми (А. Бандура, Д. Джексон, Д. Мастерс, П. Муссен, Е. Маккобі). Вітчизняні вчені розглядають статевою ідентичність у зв'язку з розвитком самосвідомості (М.Й. Боришевський, О.М. Кікінежді, Т.М. Титаренко).

У "теорії гендерних схем" (С. Бем, У. Мітчел, К. Хелверсон) провідну роль у статеворольовій ідентифікації дітей відіграють численні стереотипізовані, статеворольові приписи, які функціонують як фільтри, що опосередковують сприйняття навколишнього соціуму через статовспіввіднесені схеми. Гендерні схеми та традиційні ролі значно обмежують статеворольову поведінку, а маскулінні та фемінні моделі не повинні калькувати одна одну і мають інтегруватися у збалансоване утворення, в андрогінну модель поведінки, яка виявилася психологічно досконалішою та більш успішною у різних сферах діяльності (С. Бем, О. Вейнінгер, В.Є. Каган). Психологічна андрогінність виражає високі показники водночас за шкалами маскулінності та фемінності, вона пов'язана з високою самоповагою, наполегливістю, мотивацією до досягнень, внутрішнім відчуттям благополуччя, має багатий набір статеворольової поведінки і гнучко його використовує залежно від обставин. Тому нами розглядається саме андрогінність як необхідна умова універсалізації гендерних ролей, що стирає обмеження, зумовлені традиційними соціокультурними очікуваннями. На винятковій ролі соціально-культурного фактору при формуванні статеворольової ідентифікації наголошують Ю.Є. Альошина, А.С. Волович, Т.І. Юферева.

Теоретичний аналіз довів, що становлення статеворольової ідентифікації особливо інтенсивно відбувається у підлітковому віці. Особливу роль у її становленні відіграє наслідування (імітація) взірців дорослих чоловіків і жінок, уподібнення значущому іншому, ототожнення з ним, запозичення важливих його характеристик, що обумовлюється характером стосунків, формами спілкування підлітка з батьками, дорослими та однолітками. Все це зумовило постановку подальших завдань дослідження.

У *другому підрозділі* проаналізовано детермінанти розвитку статеворольової ідентифікації в підлітковому віці. На основі аналізу психологічних, педагогічних і соціологічних досліджень обґрунтовуються поняття "становлення" "розвиток", "формування". Аналізуються позиції

дослідників (Н.Д. Зотов, Л.Е. Орбан-Лембрик) щодо поняття становлення особистості як багатогранного і складноструктурованого процесу, який передбачає активну взаємодію особистості з середовищем, в результаті чого індивід засвоює суспільний досвід через систему специфічних біологічних передумов. Аналіз літератури дав змогу визначити ознаки ідентифікації: вивчення даного явища як процесу реалізації прагнення суб'єкта до приналежності через ототожнення себе з іншим індивідом або групою, і включення вартостей, зразків та норм у свій особистий внутрішній світ. На підставі теоретичного аналізу обґрунтовується психолого-педагогічний підхід до розвитку людини, за яким він розглядається як процес становлення та формування особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників. Чинники становлення статевої ідентифікації підлітків ми розглядаємо як статевої настанови, що утворилися під впливом сім'ї, школи, однолітків, педагогів та інших значущих факторів, а саме гендерних особливостей профільного навчання та змісту шкільних підручників.

У третьому підрозділі розглядаються соціально-психологічні чинники становлення статевої ідентифікації підлітків та методологічний підхід до їх дослідження. За твердженням Д. Гевіртца, ідентифікацію слід розглядати як набуття і засвоєння цінностей, ідеалів, ролей, моральних якостей іншої значущої особи, зокрема батьків. Тотожні погляди знаходимо у працях вітчизняних науковців (М.І. Алексєєва, Т.В. Говорун, О.І. Захаров, З.Г. Кісарчук, В.П. Кравець, О.Б. Насонова, В.І. Стахневич). Учені визнають загальну тенденцію, що проявляється у детермінації поведінки дітей відповідно до своєї статі через ідентифікацію з батьками. Наслідування ролей чоловіка і жінки, батьківської та материнської моделі поведінки і сприймання себе в навколишньому світі стає однією з головних домінант розвитку у підлітковому віці. Батьківська сім'я, з усіма тонкощами її внутрішньої та зовнішньої взаємодії, залишається підвладною багатьом гендерним стереотипам і є найважливішою детермінантою становлення статевої ідентифікації підлітків.

На становлення статеворольової ідентифікації підлітка суттєвий вплив мають особистісні детермінанти: статева свідомість, самосвідомість, образ "Я" тощо. У зв'язку з цим розглядається статева "Я-концепція", яка передбачає єдність і тотожність позитивних образів, що можуть бути неузгодженими між реальним та ідеальним "Я", і стати причиною кризи розвитку особистості, ускладнюючи її статево самовизначення. "Я-концепція" виступає як набір когнітивних репрезентацій самості, що формують дві підсистеми – соціальну і особистісну – ідентичності (Г. Теджфел, Дж. Тернер). "Я-концепція" не просто надає індивідові вірогідні відомості про себе, а допомагає виробити ефективні життєві орієнтації та виконує роль детермінанти активності суб'єкта у різноманітних суспільних стосунках із середовищем.

У дисертаційному дослідженні в цьому плані розглядається і освіта, яка накопичує, зберігає та передає соціальний досвід, цінності, норми та гендерні стереотипи щодо призначення чоловіка і жінки. Під гендерними стереотипами розуміються схематизовані, емоційно забарвлені, стійкі загальноприйняті образи чоловіків і жінок, що поширюються на всіх представників соціальних груп (І.В. Грошев, Ч. Кулі, Д. Мід, Н. Смелзер, Т. Шибутані). Особлива увага приділяється процесу навчання та виховання в умовах школи, де формуються найбільш розповсюджені, сталі гендерні стереотипи особистості, які проявляються в соціальній діяльності, що регулюється рольовою структурою суспільства. На основі здійсненого аналізу доробку науковців встановлено, що учениці та учні є суб'єктами різних статеворольових очікувань, вони набувають різного досвіду, розвивають різні здібності, інтереси, образ "Я" у цьому контексті.

Проте, у розглянутих психолого-педагогічних працях увага приділяється передусім проблемам гендерного становлення особистості взагалі, практично не дослідженим є вплив профільного навчання та гендерного змісту шкільних підручників як важливих чинників становлення статеворольової ідентифікації підлітків. Слугуючи насамперед носієм знань з певної галузі, підручник водночас є опредмеченою формою світосприйняття

його розробника, що опосередковано впливає на формування статевої свідомості та самосвідомості учня або учениці. Гендерні стереотипи нерівності статей, які представлені в текстах та ілюстраціях підручників, де, зокрема, він (хлопець, чоловік) діє, а вона (дівчина, жінка) обслуговує, формують психологічну основу закріплення гендерної нерівності у свідомості та самосвідомості підлітків.

На основі проведеного теоретичного аналізу та його узагальнення запропоновано особистісно-гендерний підхід до вивчення чинників статеворольової ідентифікації підлітків, який здійснюється через сукупність принципів:

1. Принцип об'єктивності, паритетності, цілісності в аналізі і розвитку статеворольової ідентифікації особистості.

2. Принцип розвитку гендерної свідомості і самосвідомості у діяльності, що необхідно для правильного розуміння прояву і розвитку "Я-концепції" особистості, освоєння нею статевих ролей.

3. Принцип наступності, який передбачає послідовність у передачі гендерних знань молоді, їх адекватність віковим можливостям дитини, поступове розширення інформаційного гендерного поля, в якому авторитет джерела інформації (педагог, психолог, лікар) є важливою умовою нормального психосексуального розвитку особистості.

4. Принцип гендерного паритету при створенні підручників, за яким необхідною умовою є "формула рівності", що передбачає рівні права та можливості жінок і чоловіків як суб'єктів змін у соціальних, економічних і політичних процесах.

5. Принцип збереження природної доцільності статевооптимальних та біологічно доцільних властивостей статевої належності особистості.

Таким чином, принципи особистісно-гендерного підходу забезпечують адекватні можливості для подальшого експериментального дослідження теоретично виокремлених соціально-психологічних чинників становлення

статеворольової ідентифікації підлітків: а) розвиток образу "Я" у статевій самосвідомості підлітків та система їх уявлень про сучасного чоловіка і жінку; б) психологічні особливості сімейного виховання та батьківські статурольові установки; в) гендерні стереотипи та настанови вчителів; г) гендерний зміст навчально-методичної літератури та шкільних підручників; д) спрямованість профільного навчання.

У другому розділі "Експериментальне дослідження впливу соціально-психологічних чинників на становлення статурольової ідентифікації підлітків" розкрито програму і методику дослідження, обґрунтовується загальна стратегія та логіка здійснення констатувального експерименту, наводяться результати кількісного та якісного аналізу отриманих даних і основні висновки дослідження.

У першому підрозділі наведено програму та методику констатувального експерименту з врахуванням виділених соціально-психологічних чинників становлення статурольової ідентифікації підлітків. Для розв'язання завдань дослідження використовувався комплекс методик, що представлено у таблиці 1.

Таблиця 1 Комплекс емпіричних засобів вивчення соціально-психологічних чинників становлення статурольової ідентифікації підлітків

Чинники становлення	Показники сфери впливу на підлітків	Психодіагностичний інструментарій
Психологічні умови становлення статурольової ідентифікації	Самовизначення, самоідентифікація, самосвідомість, "Я-концепція", тощо	Тест Л. Сонді – маскулінність, фемінність; Індивідуальний Типологічний Опитувальник (ІТО) Л. Собчик – маскулінність, фемінність; тест М. Куна і Т. Макпартленда "Хто Я?" – самовизначення; методика О.І. Захарова "Ідентифікація дітей з батьками" – поведінковий компонент; Кольоровий тест Люшера – емоційний компонент
Психологічні особливості виховання підлітків у сім'ї	Вплив стилів виховання та спілкування батьків на становлення статурольової	Бесіда, анкетування, опитувальник батьківського відношення PARI – Е. Шеффера та Р. Белла; тест-опитувальник батьківського відношення А. Варги та В. Століна – комунікативний компонент

	ідентифікації підлітків та формування "Я-концепції"	
Гендерні стереотипи вчителів та спрямованість профільного навчання	Вплив гендерних стереотипів учителів на формування поглядів підлітків, на роль жінки та чоловіка у суспільстві та сім'ї	Спостереження, бесіда, анкетування, авторський опитувальник "Врахування статі підлітків у системі педагогічних методів учителя"
	Профіль навчання та його вплив на формування гендерних стереотипів	Спостереження, бесіда, опитувальник S. Bem (BSRI) – маскуліність, фемінність, андрогінність, недиференційованість
Однолітки та їх статоворольові уявлення	Структура образів сучасного чоловіка і жінки в уявленнях підлітків	Опитувальник "Сучасна жінка-вчитель, сучасний чоловік-учитель", міні-твори "Сучасні хлопці і дівчата нашого класу"; метод контент-аналізу
Гендерний зміст шкільних підручників	Вплив гендерного змісту шкільних підручників на формування статевої самосвідомості підлітків	Метод контент-аналізу, анкетування вчителів та підлітків, міні-твори: "Я та мій улюблений літературний герой"; "Наші шкільні підручники"

Програма експериментального дослідження включає чотири послідовних етапи: а) вивчення процесу становлення статоворольової ідентифікації підлітків в умовах сім'ї, шкільного оточення та профільного навчання, в якому брали участь 427 підлітків (222 дівчини та 205 хлопців) віком від 12 до 14 років; б) дослідження впливу особливостей сімейного виховання на становлення статоворольової ідентифікації підлітків було опитано 124 батьків, (матерів – 74, батьків – 50) віком від 37 до 54 років; в) виявлення ролі гендерних стереотипів і настанов педагогів було опитано 477 учителів, (90 вчителів-чоловіків та 387 учителів-жінок) з різною професійною педагогічною спеціалізацією (фізики, математики, хіміки, філологи, історики, біологи), які проходили підвищення кваліфікації при КМПУ імені Б.Д. Грінченка; г) здійснення гендерної експертизи змісту 29 шкільних підручників для учнів 5-9-х класів.

У другому підрозділі подано результати констатувального дослідження процесу становлення статоворольової ідентифікації підлітків під впливом соціально-психологічних чинників. Для вивчення особистісного

самовизначення підліткам було запропоновано методику М. Куна і Т. Макпартленда "Хто Я?". Отримані дані дають підстави стверджувати, що у колективній ідентифікаційній схемі хлопців переважає соціальна ідентичність (людина – 52,9 %; шкільне середовище – 50,6 %; і тільки потім статеві ідентифікації – 48,2 %). Переважання ідентифікацій з людиною та школою у хлопців трактується нами не лише як завищений рівень домагань, але і як дотримання традиційних гендерних стереотипів. Для дівчат статево-рольова ідентифікація є головною (46,7 %), із сім'єю ідентифікують себе 45,7 % дівчат, зі школою 43,5 %, з людиною – 39,4 %, (за критерієм Фішера $\chi^2 = 4,6$ $p \leq 0,01$). В індивідуальних ідентифікаційних матрицях хлопці (48,2 %) на перше місце висувають категорію інтелекту (розумний, здібний), а дівчата (41,3 %) особистісні якості ("ніжна", "гарна", "добра"). Тобто, спрямованість розвитку особистості у бік соціальної взаємодії більш виражена серед дівчат-підлітків, вони є більш гнучкими у побудові власної "Я-концепції", краще себе ідентифікують за статевою ознакою, ніж хлопці, що свідчить про важливість статево-рольової ідентифікації в структурі "Я-концепції" дівчинки, ніж хлопчика.

Для визначення у підлітків особистісних якостей, які характеризують змістову сторону гендерних схем, було здійснено дослідження структури образів чоловіка і жінки в уявленнях підлітків. Для цього використовувався пакет методик, а саме: опитувальник "Сучасна жінка-вчитель, сучасний чоловік-вчитель", міні-твори "Сучасні хлопці і дівчата нашого класу". Контент-аналіз матеріалів, отриманих за допомогою цих методик, виявив, що статево-рольові уявлення та вимоги, висунуті підлітками до однолітків своєї та протилежної статі, до вчителів-жінок і вчителів-чоловіків, цілком вписуються у стереотипні уявлення про жіночу та чоловічу ролі. До дівчаток хлопці висувають такі вимоги: куварити та виконувати хатню роботу (64,0 %), доглядати за дітьми (58,0 %). Було виявлено, що в підліткових групах механізм статево-рольової ідентифікації тісно пов'язаний з особливостями спілкування підлітків, їх гендерна поведінка диктується групою, до якої належить підліток.

Набір позитивних рис, які підлітки цінують у представників своєї та протилежної статі, в уявленнях хлопців і дівчат абсолютно різний і збігається зі стереотипами фемінності та маскулінності. Так, сучасного вчителя-жінку 38,8 % хлопців та 22,8 % дівчат хочуть бачити жіночною – в це поняття підлітки вкладають такі риси як привабливість, ніжність, доброта, поступливість, піклування та любов до дітей ($\chi^2 = 2,32$; $p \leq 0,01$). На думку підлітків, учитель-чоловік повинен бути мужнім, впевненим. Так вважають 28,3 % дівчат і 47,3 % хлопців ($\chi^2 = 2,60$; $p \leq 0,01$); 18,5 % дівчат і 24,9 % хлопців дотримуються думки, що чоловік-учитель насамперед має бути сильним, розумним, а вже потім вихованим і добрим ($\chi^2 = 2,13$; $p \leq 0,05$).

За допомогою анкетування та міні-творів "Я та мій улюблений літературний герой", "Наші шкільні підручники" було виявлено вплив змісту шкільних підручників на статево самосвідомість підлітків. За результатами анкети 59,4 % опитаних дівчат і 42,9 % хлопців стверджують, що їм часто доводилось уявляти себе в ролі "літературного героя" ($\chi^2 = 2,92$; $p \leq 0,01$), іноді себе уявляли у ролі героя 28,4 % дівчат і 22,1 % хлопців, і тільки 12,2 % дівчат й 35,0 % хлопців над цим питанням не замислювались ($\chi^2 = 4,75$; $p \leq 0,01$). На думку 56,4 % дівчат і 43,6 % хлопців, підручники більшою мірою орієнтовані на хлопців. Таким чином, різноманітні персонажі та герої у змісті підручників є для більшості підлітків зразками, з якими вони себе ототожнюють, а гендерні стереотипи, які закладені у зміст навчально-методичної літератури, негативно впливають на формування статевої самосвідомості та становлення статеворольової ідентифікації дівчат і хлопців.

Результати дослідження за методикою О.І. Захарова "Ідентифікація дітей з батьками" було визначено, що підлітки у своїй більшості спрямовуються батьками і поділяють їх загальні цінності. Був зафіксований рівень кореляції між "Я-концепцією" підлітків та образами батьків, у випадку, коли суб'єкт і об'єкт взаємодії були однієї статі ($\chi^2 = 4,51$ для хлопців і $\chi^2 = 8,33$ для дівчат, при $p \leq 0,01$). Зв'язок між "Я-концепцією" і образом батька протилежної статі є менш тісним, але для хлопців при $\chi^2 = 1,7$ де $p \leq 0,05$ є

значним у порівнянні з дівчатами $\psi^* = 1,13$, де $p \geq 0,1$.

В результаті обробки отриманих даних, самовизначення статевої ідентифікації дівчат є більш завершеним, ці дані підтверджуються і за методикою М. Куна і Т. Макпартленда "Хто Я?", в той час як хлопці залежні від батьків обох статей і більшою мірою від матерів.

У ході вивчення емоційного компонента за допомогою кольорового тесту Люшера було виявлено, що взаємодія підлітків з матір'ю є емоційно насиченою, відчувається підтримка та прийняття; ідентифікація в цілому є позитивна і гармонійна. Було виявлено, що 63,9 % дівчат оцінюють своїх матерів основними кольорами, переважаючими серед яких є жовтий – 31,2 % і червоний – 28,5 %. 61,2 % хлопців оцінили поняття "мати" основними кольорами, де переважає жовтий – 30,4 % та червоний – 18,7 %. Перевага жовтого кольору свідчить про наявність потреби в емоційно насиченій міжособистісній взаємодії з матір'ю. Поняття "батько" 39,3 % дівчат оцінюють основними кольорами, серед яких переважає коричневий – 16,5 %. додатковими кольорами оцінюють 51,7 % дівчат, серед яких переважають сірий – 21,7 % і чорний – 18,3 %. Ці результати свідчать про те, що між батьками та доньками є певні психологічні проблеми, батько сприймається сильним, врівноваженим. Разом з тим вказується на наявність непорозумінь, а часом і конфліктів у стосунках між батьками та дівчатами-підлітками. Поняття "батько" більшість хлопців – 56,8 % – оцінили основними кольорами. Результати свідчать про те, що підлітки-хлопці потребують батьківського розуміння, підтримки, поваги та співчуття.

Отже виявлено, що особливості становлення статевої ідентифікації підлітків в сім'ї залежить від виховання і спілкування, під час якого діти сприймають та наслідують зразки статевої поведінки, сімейні цінності та морально-етичні якості, які в подальшому житті зберігатимуть значний вплив на їх функціонування як дорослих чоловіків і жінок.

Провідним чинником становлення статевої ідентифікації в

дослідженні розглядається освіта. Відсутність рольових зразків для гендерної ідентифікації синтезує образ маскулінності-фемінності при спілкуванні підлітків та вчителів (переважно жіночим контингентом, який у більшості демонструє маскулінний стиль поведінки). На основі даних, отриманих за допомогою опитувальника С. Бем (BSRI), виявлено, що в умовах профільного навчання 44,3% дівчат, які навчаються в економічному ліцеї, відзначили маскулінність у своїй статевоїдентифікації. Дівчат із маскуліним типом серед гуманітарних класів усього 7,7 %; 58,1 % дівчат з гуманітарного класу та 37,0 % дівчат із середньої школі засвідчують формування у себе фемінного типу ідентифікації ($\chi^2 = 3,06$; $p \leq 0,01$ та $\chi^2 = 2,67$; $p \leq 0,01$). Психологічні показники впливу профільного навчання на статевоїдентифікацію підлітків відображені у таблиці 2.

Таблиця 2 Психологічні показники впливу профільного навчання на статевоїдентифікацію підлітків

Тип статевоїдентифікації	Гуманітарний профіль		Економічний профіль		ЗНЗ (школа)	
	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці	Дівчата	Хлопці
Фемінна	58,1%*	28,5 %*	14,5 %*	5,3 %*	37,0 %*	21,0%*
Маскулінна	7,7 %*	32,8 %*	44,3 %*	68,4 %*	22,0%*	42,0 %*
Андрогінна	18,4 %	19,6 %	29,7 %**	15,1 %	21,0%	19,0 %
Недиференційована	15,8 %	19,1 %	11,5%	11,2%	20,0 %	18,0 %

Примітка: * $p \leq 0,01$; ** $p \leq 0,05$ за критерієм кутового перетворення Фішера.

Створена на такому підґрунті гендерна ідентифікація є вразливою та неперсоніфікованою. Експериментальне дослідження доводить, що набуття статевої ідентифікації хлопцями та дівчатами в умовах профільного навчання характеризується неадекватністю засвоєння зразків гендерних стереотипів, що призводить до статево недиференційованого дифузного гендерного образу "Я", гіпермаскулінності дівчат або гіперфемінності хлопців.

У третьому підрозділі представлено аналіз результатів дослідження психологічних особливостей сімейного виховання та його вплив на статевою ідентифікацію в підлітковому віці. На основі даних, отриманих за опитувальником батьківського відношення, було виявлено, що виховання хлопчиків і дівчаток в умовах сім'ї диференціюється за статевою ознакою, а саме: 62,0 % батьків та 79,7 % матерів більше схильні до авторитарного стилю виховання синів, а ніж дочок ($\chi^2 = 1,75$; $p \leq 0,05$). Стиль виховання як симбіозний щодо синів визначають 60,0% батьків і 56,8 % матерів, до доньок 40,0 % батьків і 43,2 % матерів. Виявлено, що матері дають підліткам менше можливостей діяти самостійно. Вони частіше мають неадекватне уявлення про синів як "маленьких невдах" – 62,2 %, у порівнянні з доньками – 37,8 % ($\chi^2 = 2,06$; $p \leq 0,05$). Результати дослідження подано у таблиці 3

Таблиця 3 Показники стилів виховання, які мають вплив на становлення статевої ідентифікації підлітків в умовах сім'ї

Стилі виховання		Гіперсоціалізація	Прийняття-відторгнення	Кооперація	Симбіоз	Маленький невдах
Батьки	Хлопці	62,0 %**	58,0 %	70,0 % *	60,0%	46,0 %
	Дівчата	38,0 %**	42,0 %	30,0 % *	40,0%	54,0 %
Матері	Хлопці	79,7%**	56,8	39,2 %**	56,8%	62,2 %**
	Дівчата	20,3 %**	43,2 %	60,8 %**	43,2 %	37,8%**

Примітка: * $p \leq 0,01$; ** $p \leq 0,05$ за критерієм кутового перетворення Фішера.

Таким чином, виявлено, що виховання в сім'ї помітно диференціюється за статевою ознакою, материнський стиль виховання відрізняється від батьківського, характеризується більш тісним емоційним міжособистісним зв'язком з дітьми. Матері більш схильні до інфантилізації синів, аніж дочок. Батьки є більш дистанційованими у вихованні дітей обох статей, це свідчить про порушення гендерного паритету в реалізації виховної функції сім'ї. Авторитарне ставлення у сім'ї є руйнівним для психіки підлітка, оскільки емоційна депривація спричиняє розвиток малоцінності образу "Я", породжує невпевненість у собі, пасивність, що суттєво впливає на становлення статевої ідентифікації дівчат і хлопців в умовах сім'ї.

У четвертому підрозділі представлені результати дослідження гендерних стереотипів учителів та їх ролі у становленні статевої ідентифікації підлітків. Передусім було проведено спостереження за поведінкою та спілкуванням учнів і вчителів під час уроків і перерв. Виявлено, що вчителі під час занять опитують вдвічі частіше хлопців – 68,0 %, аніж дівчат – 32,0 %. З учнями педагоги розмовляють різним тоном: до хлопців звертаються з інтонацією підтримки, зацікавленості, а до дівчаток – з нетерплячістю, зверхністю; вживають узагальнюючі стереотипізовані висловлювання на кшталт: "Ти ж дівчина, а не хлопець..." На думку вчителів, у навчанні хлопцям слід більше приділяти уваги математичним наукам, а дівчатам – гуманітарним. Таку думку висловлюють як учителі-жінки, так і вчителі-чоловіки. Було виявлено, що вчителі зі стажем до 5 років більше гендерно нейтральні, ніж вчителі зі стажем до 25 років, які дотримуються традиційних гендерних стереотипів та настанов у вихованні підлітків, що впливає на формування їх статевої свідомості, самосвідомості та становлення статевої ідентифікації у підлітковому віці.

Результати дослідження гендерних стереотипів та настанов учителів дали змогу зробити висновки про те, що у вчителів виникають труднощі, пов'язані з реалізацією особистісно-гендерного підходу у вихованні та навчанні сучасних учнів, зберігаються традиційні стереотипи у настановах

щодо диференційованого вивчення предметів хлопцями і дівчатами, відсутня співпраця між вчителями та батьками у питаннях статевого та гендерного виховання сучасних підлітків.

У *п'ятому підрозділі* представлено результати психологічної експертизи гендерного змісту шкільних підручників як чинника становлення статевої ідентифікації підлітків. Методологічною передумовою та основою гендерного аналізу змісту шкільних підручників була "формула гендерної рівності", яка має запобігти формуванню традиційної гендерної ролі у підлітків. Було проаналізовано 29 шкільних підручників гуманітарного та природничого профілю для 5-9 класів.

Для дослідження використовувалася процедура контент-аналізу, як методу оцінки гендерних комунікативних повідомлень. Сутність контент-аналізу полягає в систематичному фіксуванні заданих одиниць змісту, що вивчається. Порівнювалися частоти зображень представників певної статі, їх представленість у певних видах діяльності, у різних соціальних ролях. Аналізуючи дані дослідження гендерного змісту підручників було виявлено, що за рівнем представленості *чоловічі* образи переважають у всіх підручниках з гуманітарного профілю, а саме: 5 кл. – 77,0 %; 6 кл. – 74,0 %; 7 кл. – 65,0 %; 8 кл. – 79,0 %; 9 кл. – 76,0 %; водночас як *жіночі* образи у 5 кл. – 23,0 %; 6 кл. – 26,0 %; 7 кл. – 35,0 %; 8 кл. – 21,0 %; 9 кл. – 24,0 %. Зміст підручників природничо-математичного профілю ще більше висвітлює гендерну асиметрію, де *чоловічі* образи переважають: 5 кл. – 68,0 %; 6 кл. – 73,0 %; 7 кл. – 74,0 %; 8 кл. – 96,0 %; 9 кл. – 86,0 %; *жіночих* відображено у 5 кл. – 32,0 %; 6 кл. – 27,0 %; 7 кл. – 26,0 %; 8 кл. – 4,0 %; 9 кл. – 14,0 %. Результати психологічної експертизи шкільних підручників представлено на рисунках 1 і 2.

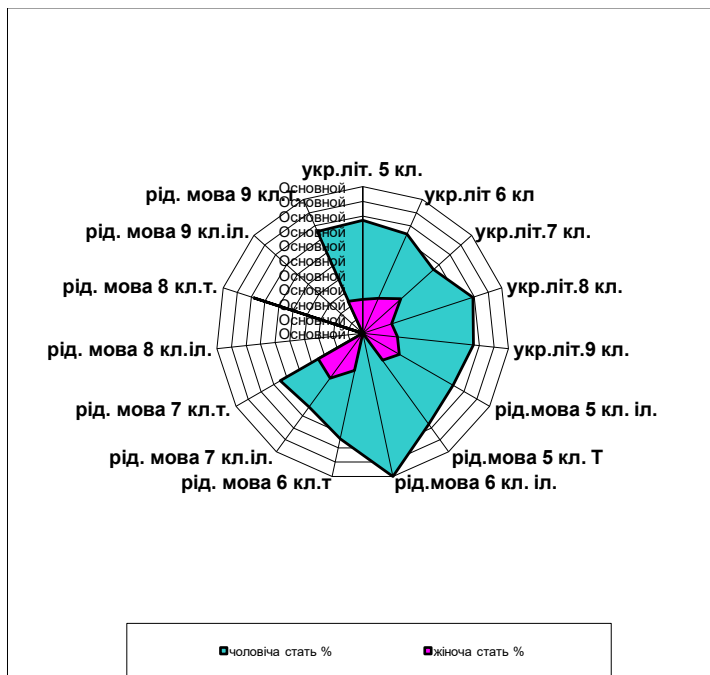
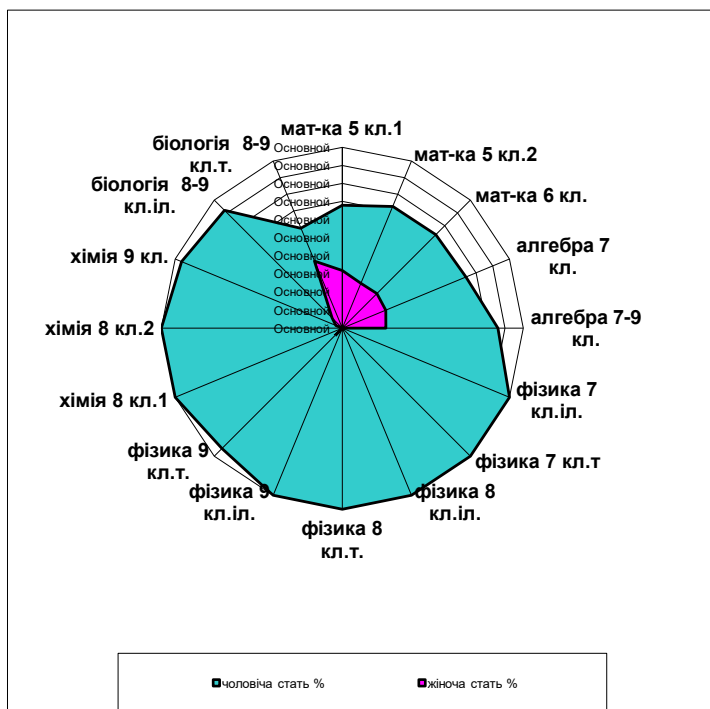


Рис. 1. Співвідношення статей у змісті підручників природничого профілю
 Рис. 2. Співвідношення статей у змісті підручників гуманітарного профілю

Результати емпіричного дослідження виявили, що сучасні підручники звернені до стандартів традиційного суспільства. Психологічна експертиза гендерного змісту текстів та ілюстрацій шкільних підручників свідчить, що авторами підручників віддається перевага стереотипному патріархальному

розподілу ролей, що фактично нав'язує гендерну асиметрію і негативно впливає на формування статевої свідомості та самосвідомості підлітків, а зміст текстів та ілюстрацій шкільних підручників не орієнтує підлітків на розвиток гендерних егалітарних цінностей.

Таким чином, дані констатувального експерименту засвідчили, що виділені соціально-психологічні чинники відіграють важливу роль у становленні статевої ідентифікації підлітків, а саме: а) статевої ідентифікації підлітків щодо образів сучасного чоловіка і сучасної жінки, з точки зору особистісно-гендерного підходу та його принципів, цілком вписуються у стереотипні уявлення про жіночу та чоловічу ролі; б) досліджені нами гендерні стереотипи вчителів досить поширені у навчально-виховному процесі, вони поглиблюють диференціацію соціально-психологічних вимог та очікувань стосовно поведінки дівчаток і хлопчиків; в) ставлення та стиль виховання у сім'ї негативно впливає на формування образу "Я", зміцнює традиційні погляди на дихотомію сімейних і соціальних ролей чоловіків і жінок; г) психологічна експертиза гендерного змісту текстів та ілюстрацій шкільних підручників свідчить, що авторами підручників перевага віддається стереотипному патріархальному розподілу ролей і закріплює гендерну асиметрію; д) набуття статевої ідентифікації хлопцями та дівчатами в умовах профільного навчання характеризується неадекватністю засвоєння зразків статевої ідентифікації, що призводить до статево недиференційованого дифузного гендерного образу "Я", гіпермаскулінності дівчат або гіперфемінності хлопців. Все це гальмує, блокує, ускладнює розвиток андрогінної статевої ідентифікації підлітків, а у майбутньому, без дотримання норм партнерства і паритетності стосунків, робить менш досяжним щастя сучасних жінок і чоловіків як в особистому, сімейному житті, так і в суспільно-соціальному середовищі.

Отримані дані свідчать про необхідність створення спеціально побудованої соціально-психологічної корекційної програми щодо розвитку андрогінної статевої ідентифікації підлітків.

У третьому розділі "Психолого-педагогічні умови розвитку андрогінної статевої ідентифікації підлітків" запропоновано програму і методичку розвитку андрогінної статевої ідентифікації підлітків, наведено аналіз результатів її перевірки у формувальному експерименті, подано методичні рекомендації для батьків і вчителів.

У першому підрозділі розкриваються психологічні засади корекційної програми роботи з підлітками, які мають дисгармонійні гендерні установки. Обґрунтовується психокорекційна тренінгова програма, що передбачала врахування особистісно-гендерного підходу, за яким були розв'язанні такі завдання: а) розвиток суб'єктивного почуття цілісності особистості, усвідомлення свого "Я", формування впевненості у собі (когнітивний компонент); б) розвиток умінь і навичок адекватної гендерної поведінки, вміння ефективно використовувати її стилі (поведінковий компонент); в) усвідомлення власних гендерних орієнтацій та цінностей, подолання кризи самовизначення (емоційний компонент), підкріплення позитивної "Я-концепції" тощо. Основним методом розвитку андрогінної статевої ідентифікації підлітків було обрано спеціально організований психологічний тренінг. Описані основні етапи роботи групи, умови її успішності. В результаті аналізу доробку сучасної практичної психології (В.Г. Панок, Л.А. Петровська, З.Ф. Сіверс, Н.Ю. Хряцева, Т.С. Яценко) у дослідженні було сформульовано та реалізовано принципи тренінгової роботи: системності, структурності, конфіденційності, активності, принцип (суб'єкт-суб'єктного) спілкування, принцип зворотного зв'язку. У процесі тренінгових занять були використані такі методи як навчальна бесіда, групова дискусія, міні-лекції, рольові ігри, моделювання проблемних ситуацій, "мозковий штурм", медитаційні та психогімнастичні вправи, тестування, рефлексивні вправи.

У другому підрозділі представлено результати формувального експерименту, спрямованого на розвиток андрогінної статевої ідентифікації підлітків. Метою формувального експерименту було виявлення впливу процесу соціально-психологічного тренінгу на особливості розвитку

андрогінної статеворольової ідентифікації підлітків.

У формувальному експерименті взяли участь 57 підлітків. Контрольну групу склали 30 підлітків: 16 дівчат та 14 хлопців. Експериментальну групу становили 27 осіб (12 хлопців та 15 дівчат), в цій групі тренінг проводився впродовж 3-х місяців. Заняття відбувалися двічі на місяць по 2,5 години. У контрольній групі нами проводилась просвітницька робота з питань гендерного виховання. Ефективність проведеної роботи визначалася співвідношенням засвоєних знань, умінь, поведінкових реакцій підлітків. Мета і завдання кожної окремої форми роботи формулювалася відповідно до загальної мети, що визначена програмою. Тренінгові заняття будувалися на засадах гендерного виховання та принципах партнерства і паритетності статей. Це мало справити позитивний вплив на розвиток андрогінної статеворольової ідентифікації дівчат і хлопців.

В результаті проведення формувального експерименту з використанням соціально-психологічного тренінгу було зафіксовано позитивний вплив корекційної роботи на рівень розвитку андрогінної статеворольової ідентифікації підлітків. Результати експерименту представлені у таблиці 4.

Таблиця 4 Узагальнені результати формувального експерименту з розвитку андрогінної статеворольової ідентифікації підлітків

Рівні розвитку	Групи		Андрогінність	
			До експерименту	Після експерименту
Високий	Дівчата	Експериментальна	13,3 %	46,7 %*
		Контрольна	17,4 %	27,5 %
	Хлопці	Експериментальна	8,3 %	41,7 %*
		Контрольна	20,3 %	24,7 %
Середній	Дівчата	Експериментальна	26,7 %	33,3 %
		Контрольна	24,7 %	20,3 %
	Хлопці	Експериментальна	16,3 %	33,3 %
		Контрольна	20,5 %	18,9 %
Низький	Дівчата	Експериментальна	60,0 %	20,0 %**
		Контрольна	57,9 %	52,2 %
	Хлопці	Експериментальна	75,0 %	25,0 %**

	Контрольна	59,2 %	56,4 %
--	------------	--------	--------

Примітка: за критерієм Фішера кореляція значима при * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$.

Отримані дані дають підстави стверджувати, що в експериментальній групі до корекційних занять показники високого рівня андрогінності мали 13,3 % дівчат та 8,3 % хлопців, після проведеної психокорекційної роботи показники за цим рівнем розвитку у дівчат склали – 46,7 %, у хлопців – 41,7 %, і результати корелюють при $p \leq 0,05$ за критерієм Фішера. До корекційної роботи середній рівень андрогінності мали 26,7 % дівчат і 16,3 % хлопців, після формувального експерименту показники змінилися як у хлопців так і у дівчат, низькій рівень мали 60,0 % дівчат і 75,0 % хлопців експериментальної групи, після завершення тренінгових занять рівні розвитку андрогінної статеворольової ідентифікації у хлопців були 25,0 %, дівчат – 20,0 %. Показники корелюють при $p \leq 0,01$ за критерієм Фішера. В контрольній групі показники розвитку андрогінної статеворольової ідентифікації підлітків суттєво не змінилися.

Ефективність проведення соціально-психологічного тренінгу щодо розвитку андрогінної статеворольової ідентифікації підлітків також підтверджується результатами обговорення з учасниками корекційних занять в межах зворотного зв'язку та самозвітів. Принципово змінилися їх погляди щодо ролі чоловіка та жінки в сім'ї, школі та суспільстві, більш пошанованими стали інтелектуальні та ділові якості жінки. При аналізі самозвітів було виявлено те, що підлітки відреагували на досвід групового навчання за такими напрямками тренінгу: а) перегляд власних поглядів на гендерні стереотипи щодо образу чоловіка та жінки відбувся у 56,4 % дівчат і 43,6 % хлопців; б) прагнення удосконалювати себе для вироблення андрогінних якостей з'явилося у 34,7 % хлопців і у 53,0 % дівчат.

Це дає змогу зробити висновок, що обрана форма корекційної роботи розвиває у підлітків більш гармонійне усвідомлення свого "Я", переживання

своєї статевої належності, дозволяє апробувати нові форми адекватної гендерної поведінки, конкретизувати андрогінну статево-рольову ідентифікаційну матрицю в структурі самосвідомості, визначити ідентичності, що домінують у структурі категоріальної системи "Я-концепції". Після корекційних занять відбулося виокремлення та актуалізація чітких конструктивів, які формують більш адекватне гендерне уявлення підлітків про себе, особистісну гендерну поведінку тощо.

У *третьому підрозділі* представлено обґрунтування психолого-педагогічних заходів та методичних рекомендацій учителям і батькам щодо взаємодії сім'ї та школи з питань гендерного виховання підлітків. Успіх співпраці залежить від ефективної взаємодії вчителів, психологів та батьків як чинників впливу на розвиток особистості. Представлені орієнтовні психолого-педагогічні програми взаємодії сім'ї та школи, в основу яких покладено припущення, що розвиток андрогінної статево-рольової ідентифікації у підлітковому віці значною мірою залежить від особливостей формування батьками та вчителями статевої свідомості і самосвідомості у підлітків. Тому дуже важливо, щоб світоглядні гендерні позиції батьків і вчителів були узгоджені, а це вимагає спільного планування, координації та реалізації елементів системи психолого-педагогічної взаємодії психолога, вчителів і батьків протягом навчального року. Описані форми освітньої роботи, а саме: лекції, бесіди (колективні, міні-групові, індивідуальні), прес-конференції з проблем статевого та гендерного виховання, психологічні консультації, тренінги та дискусії.

В результаті проведеного опитування, після відповідних психолого-педагогічних заходів для вчителів і батьків, було виявлено, що погляди на гендерну проблематику та традиційні гендерні стереотипи змінилися у 51,0 % вчителів; у 44,3 % педагогів з'явилося бажання поділитися знаннями з гендерної проблематики з учнями, їх батьками та друзями; 4,7 % педагогів відмітили, що значних змін не відбулося. Позитивні зміни було виявлено при опитуванні батьків, а саме: до занять могли вільно обговорювати з підлітками

проблеми статі всього 24,5 % батьків. Після проведення просвітницької роботи з гендерного та статевого виховання вже 65,8 % батьків були готові до особистих розмов зі своїми доньками та синами. Співпрацювати з учителями та психологом були готові 84,1 % батьків. Аналіз результатів анкетування вчителів і батьків дозволив узгодити їх погляди на формування статевої свідомості, самосвідомості та розвиток андрогінної статеворольової ідентифікації у підлітків.

Отже, апробація психолого-педагогічних програм для вчителів і батьків підтвердила їх ефективність, а саме: спостерігалося покращення взаєморозуміння між батьками та вчителями, з'явилося бажання співпраці батьків і вчителів у питаннях статевого та гендерного виховання дітей, що в цілому складало сприятливе підґрунтя для психокорекційної роботи з підлітками.

На основі теоретичного та експериментального дослідження розроблено такі методичні рекомендації:

- для цілеспрямованого формування андрогінного типу статеворольової ідентифікації підлітків слід орієнтувати батьків і вчителів на впровадження особистісно-гендерного підходу у навчально-виховний процес школи;
- в сім'ї та школі доцільно створювати умови для паритетної активізації участі дівчаток і хлопчиків у реалізації власних можливостей на всіх рівнях освітнього простору, заохочувати дітей до статевозмішаних видів діяльності, орієнтувати підлітків на розвиток гендерних егалітарних цінностей та андрогінну модель поведінки, як найбільш ефективну в сучасних умовах;
- впроваджувати психолого-педагогічні програми у навчально-виховний процес з метою ознайомлення всіх учасників з віковими особливостями набуття гендерної ідентичності дівчаток і хлопчиків, з ідеями партнерства та гендерної рівності без нав'язування традиційних гендерних стереотипів;
- для розвитку андрогінної статеворольової ідентифікації підлітків

необхідна злагоджена взаємодія психолога, вчителів і батьків, яка відкриває шлях до використання незадіяних резервів освітнього процесу у встановленні паритетних і партнерських стосунків між представниками жіночої і чоловічої статі.

Узагальнення результатів дисертаційного дослідження дало можливість сформулювати загальні **висновки**:

1. Теоретичний аналіз соціально-психологічних чинників статевої ідентифікації особистості дав змогу розробити методологічний підхід, що найбільш адекватно відповідає завданням дослідження. Як такий нами використовується особистісно-гендерний підхід, в основі якого покладено принципи: а) об'єктивності, паритетності, цілісності у вивченні та розвитку статевої ідентифікації особистості; б) розвитку гендерної свідомості і самосвідомості у діяльності, що необхідно для правильного розуміння прояву та розвитку "Я-концепції" особистості, освоєння нею стевих ролей; в) наступності, який передбачає послідовність у передачі гендерних знань молоді, їх адекватність віковим можливостям дитини, поступове розширення інформаційного гендерного поля, в якому авторитет джерела інформації (батьки, педагог, психолог, лікар) є важливою умовою нормального психосексуального розвитку особистості; г) гендерного паритету при створенні підручників, за яким необхідною умовою є "формула рівності", що передбачає партнерство та паритетні можливості жінок і чоловіків як суб'єктів змін у соціальних, економічних і політичних процесах; д) збереження природної доцільності статевооптимальних та біологічно доцільних властивостей статевої належності особистості. Вивчення соціально-психологічних чинників дозволяє на основі даного підходу дослідити особливості процесу становлення статевої ідентифікації підлітків і розкрити умови, необхідні для їх гармонійного розвитку з урахуванням особистісно-гендерного підходу.

2. Експериментальне дослідження процесу становлення статевої ідентифікації підлітків в умовах сім'ї, шкільного оточення та

профільного навчання дало можливість виявити такі основні соціально-психологічні чинники: а) гендерні уявлення підліткових груп, в яких механізм статевої ідентифікації тісно пов'язаний з особливостями спілкування підлітків, а гендерна поведінка диктується специфікою групи, до якої належить підліток; набір позитивних рис, які підлітки цінують у представників своєї та протилежної статі в уявленнях підлітків абсолютно різний і збігається зі стереотипами фемінності та маскулінності; б) дослідження стилів спілкування підлітків з батьками виявили, що дівчата і хлопці здебільшого орієнтуються на сім'ю та поділяють сімейні цінності, ідентифікують себе з батьками; в) гендерні стереотипи та настанови вчителів, які впливають на становлення статевої ідентифікації підлітків; г) спрямованість профільного навчання, що визначає переважання маскулінних рис у дівчат при навчанні за економічним профілем та фемінних рис у хлопців – за гуманітарним, тобто підлітки схильні діяти згідно з традиційними гендерними стереотипами; д) зміст шкільних підручників, які звернені до стандартів патріархального суспільства, що презентують "жіноче" як пасивне і підпорядковане, з чітко визначеним обмеженим колом соціально-професійних ролей.

3. У ході констатувального експерименту було доведено, що становлення статевої ідентифікації особистості підлітків формується під впливом статевої настанов сімейного та шкільного виховання, однокласників. Виявлено психологічні особливості сімейного виховання та батьківських гендерних настанов, які впливають на набуття статевої ідентифікації підлітками. Визначено авторитарний та ігноруючий стилі виховання батьків, як чинники, що негативно впливають на становлення андрогінної статевої ідентифікації підлітків. Виховання в сім'ї диференціюється за статевою ознакою; для підлітків різної статі створюються неоднакові можливості та умови для задоволення потреб та інтересів, вибору друзів, проведення дозвілля, що суттєво впливає на процес статевої ідентифікації підлітків. Виявлено, що у сім'ї мало займаються адекватним

статеворольовим вихованням, батькам бракує знань, тому проблеми статі та статевого виховання батьки більшою мірою переадресовують школі.

4. Вивчено зміст гендерних стереотипів вчителів та їх роль у становленні статево-рольової ідентифікації підлітків. Дослідженням було виявлено, що вчителі під час навчально-виховного процесу по-різному ставляться до хлопчиків і дівчаток. Вони є суб'єктами різних очікувань, набуття досвіду, розвитку здібностей, інтересів тощо. Гендерні стереотипи та настанови у навчально-виховному процесі відтворюються через трансляцію ціннісних орієнтацій вчителів, у результаті чого наслідування гендерних стереотипів стає частиною гендерної культури підлітків. У процесі навчання та виховання в школі формуються найбільш розповсюджені, сталі риси особистості, які проявляються в соціальній діяльності, що регулюється рольовою структурою суспільства. Таким чином, від норм, цінностей, стереотипів, що транслуються в процесі освіти, залежить формування та подальший розвиток особистості, набуття певних установок та очікувань щодо становлення статево-рольової ідентифікації підлітків.

5. Вивчення змісту навчально-методичної літератури як важливого чинника становлення статево-рольової ідентифікації підлітків та здійснення психологічної експертизи гендерного змісту шкільних підручників, дало підстави виявити, що сучасні підручники не зорієнтовані на гендерні цінності сучасного суспільства, де в основу відносин між статями покладено принцип гендерної паритетності. Виявлено, що проаналізований зміст підручників звернений до стереотипів традиційно патріархального суспільства, що презентує "жіноче" як пасивне, з чітко визначеним вузьким колом соціально-професійних ролей, а "чоловіче" з високим соціальним статусом та зайнятістю предметно-інструментальними видами діяльності. Добір матеріалів у підручниках дає учням поштовх для закріплення уявлень про другорядність ролей, що виконує жінка в соціумі, про її залежний статус, а також про традиційний розподіл професій за ознакою статі. Стереотипи нерівності в текстах та ілюстраціях шкільних підручників перетворюються в стереотипи

соціальних ролей, що утруднює відносини в сім'ї, школі та в суспільстві.

б. Експериментально підтверджено ефективність запропонованої корекційної програми роботи щодо розвитку андрогінної статевої ідентифікації підлітків. Ефективним шляхом оптимізації цього процесу виступала активізація засобами психокорекції таких механізмів формування ідентифікації: а) робота над усвідомленням свого "Я", формування впевненості у собі (когнітивний компонент); б) розвитком умінь і навичок андрогінної гендерної поведінки, та ефективно використовувати стилі поведінки (поведінковий компонент); в) усвідомленням власних гендерних орієнтацій та цінностей, подолання кризи самовизначення (емоційний компонент).

Показниками результативності психокорекційної роботи є продуктивність якісних змін, а саме, перегляд власних поглядів підлітків на гендерні стереотипи щодо образу чоловіка й жінки, прагнення удосконалювати себе для вироблення умінь та навичок гендерної поведінки, розвивати гендерну свідомість та самосвідомість. Результативність проведеної психокорекційної роботи свідчить про необхідність врахування особливостей статевої ідентифікації, психосексуального розвитку хлопців і дівчат при вихованні в умовах сім'ї та школи.

На основі дослідження розроблено та впроваджено у навчально-виховний процес школи психолого-педагогічні програми та методичні рекомендації вчителям і батькам щодо формування гармонійної статевої ідентифікації підлітків.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів цієї складної проблеми. Глибшого вивчення вимагають такі питання як особливості статевої ідентифікації підлітків в умовах повної та неповної сім'ї, в умовах неправильного виховання, пов'язаного з особистісними рисами батьків, впливу неформальних молодіжних об'єднань тощо.

Основні положення та результати дослідження відображені у таких публікаціях

1. Городнова Н.М. Проблеми статевої соціалізації підлітків у сучасній школі // Неперервна професійна освіта: теорія і практика // Науково-методичний журнал. – 2001. – Випуск 3. – С. 56-63.
2. Городнова Н.М. Проблеми гендерного паритету на сторінках шкільних підручників // Актуальні проблеми психології. – Т. 1.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Ін-т психології Г.С. Костюка АПН України, 2002. – Ч. 7. – С. 31-37.
3. Городнова Н.М. Вплив біологічних та соціальних чинників на формування статевих ідентифікацій // Неперервна професійна освіта: теорія і практика // Науково-методичний журнал. – 2002. – Випуск 3. – С. 161-169.
4. Городнова Н.М. Умови становлення статевої ідентифікації підлітків. Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка. Збірник наукових праць. – К.: КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2004. – № 2. – С. 29-40.
5. Городнова Н.М. Гендерні особливості батьківсько-дитячих стосунків. Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка. Збірник наукових праць. – К.: КМПУ імені Б.Д. Грінченка, 2005. – № 3. – С. 5-9.
6. Городнова Н.М. Психокорекція статевої ідентифікації підлітків // Наука і Освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. – 2004. – № 3. – С. 36-39.
7. Городнова Н.М. Вплив внутрішньої комунікації на гендерні орієнтації підлітків // Ученые записки ТНУ им. В.И. Вернадського. Научный журнал. – Симферополь: ТНУ, 2002. – Том 15 (54). – № 1. – С. 22-26.
8. Городнова Н.М. Статеве виховання дітей в умовах школи: Навчально-методичний посібник. – К.: КМІУВ імені Б.Д. Грінченка, 2000. – 66 с.
9. Городнова Н.М. Гендерний підхід в освіті: Програма та методичні матеріали для слухачів курсів підвищення кваліфікації психологів та

вчителів. – К.: КМІУВ імені Б.Д. Грінченка, 2000. – 26 с.

10. Городнова Н.М. Гендерна педагогіка та психологія: навчальна програма для студентів денної форми навчання. – К.: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2004. – 15 с.
11. Городнова Н.М. Психологія статі: гендерний аспект: навчальна програма для студентів очно-заочної форм навчання. – К.: КМІУВ імені Б.Д. Грінченка, 2001. – 26 с.
12. Городнова Н.М. Проблема статевої ідентичності підлітків // Тези Всеукраїнської ювілейної науково-практичної конференції. – К.: Ніка-Центр, 2002. – С. 92-94.
13. Городнова Н.М. Статевої ідентифікація як психолого-педагогічна проблема // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2004. – С. 30-32.
14. Городнова Н.М. Проблеми консультування педагогічних працівників з питань статевої соціалізації підлітків // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2001. – С. 12-17.
15. Городнова Н.М. До питання про формування гендерних ролей в учнів ліцейних класів різної предметної спрямованості // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Ін-т психології Г.С. Костюка АПН України, 2002. – К.: Міленіум, 2002. – Т. 2. – С. 80-83.
16. Городнова Н.М. Шкільний підручник як елемент становлення статевої ідентифікації підлітків // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Тернопіль: ТДПУ імені Володимира Гнатюка. 2003. – С. 134-137.
17. Городнова Н.М. Роль вчителя у становленні гендерної ідентифікації підлітків // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: ПЦ "Фоліант", 2003. – С. 159-162.
18. Городнова Н.М. Гендерне виховання в умовах загальноосвітнього навчального закладу // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К.: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2004. – С. 48-49.

19. Городнова Н.М. Образ "Я" в структуре гендерной самосвідомості підлітків // Теорія і практика допомоги особистості в психологічному консультуванні і психотерапії: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: КМПУ ім. Б.Д. Грінченка, 2005. – С. 21-28.
20. Городнова Н.Н. Диагностика андрогинности в гендерной идентификации подростков // Психология системного функционирования личности: Мат-лы междунар. научной конференции. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2004. – С. 23-25.
21. Городнова Н.Н. Исследование гендерных стереотипов в общеобразовательной школе / Женщина. Образование. Демократия. Материалы VII Международной междисциплинарной научно-практической конференции. – Минск: ЖИ ЭНВИЛА, 2005. – С. 131-134.
22. Городнова Н.Н. Психологический тренинг как способ преодоления гендерных стереотипов в системе повышения квалификации учителей // Синергетика в междисциплинарном подходе современной психологии: Сб. науч. тр. / Под ред. Р.Х. Тугушева. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2005. – С. 52-60.
23. Городнова Н.Н. Роль семьи в гендерной социализации подростков // Гендерные различия: материалы IV межвузовской конференции молодых исследователей "Гендерные отношения в современном обществе: глобальное и локальное" / Отв. ред. М.В. Рабжаева. – СПб.: Алетейя, 2005. – С. 310-315.